

ابوبکر محمد فرزند زکریای رازی، پزشک و فیلسوف شیمیت نامدار ایرانی

دکتر محمود نجم آبادی

متولد غره شعبان ۲۵۱ هجری قمری مطابق ۲۷ اوت ۸۶۵ میلادی .

متوفی در پنجم شعبان ۳۱۳ هجری قمری مطابق ۱۵ اکتبر ۹۲۵ میلادی

طبق تحقیقات نگارنده مقاله تولد رازی در حدود ۲۴۰ هجری قمری و وفاتش (طبق روایت ابوریحان بیرونی) در ۳۲۰ هجری قمری مطابق با سال ۸۵۴۵ و ۹۳۲ میلادی اتفاق افتاده است .

دوست و همکارم آقای دکتر خداپندهلو از بنده خواسته بودید سخنی چند در باب مقام علمی رازی خدمتتان تقدیم دارم تا در مجله «هنر و مردم» چاپ گردد . با کمال میل این مسئول را اجابت می‌نمایم و ضمن تشکر از حسن نظر و ظن آن همکار سعپوری چند حضورتان تقدیم میدارم .

باید دانست شناسائی مقام علمی رازی از موضوعاتی است که مدتهاست مطلع نظر تذکره نویسان و دانشمندان و پزشکان و محققان جهان میباشد . این امر پس از فوت رازی (محتماً در دوران رازی) شروع گردیده است ، بدین معنی که چون وی طبیبی بوده که با تجربه سروکار داشته و از طرفی شیمیت کم نظیری بوده ، بعلاوه در دوران حیاتش شاهکارهای علمی و درمانی کم نظیری نموده ، لذا مشهور خاص و عام شده است .

چون رازی در پی یافتن اکسیر اعظم (Elixir = دارو و یا معجونی که پیری را به جوانی مبدل سازد) و حجر الفلاسفه (= حجر الفلسی = Pierre Philosophate = ماده‌ای که فلزات کم ارزش را به طلا و نقره مبدل سازد) بود و این دو موضوع منظور نظر والیبیان و فرمانروایان و سلاطین بوده تعداد زیادی مواد شیمیائی (کیمیای) را کشف نموده که اگر جنبه پزشکی رازی را مدنظر نگیریم ، وی شیمیت عالیثائی میباشد . (شکل ۱)

شکل ۱ - يك تصوير خیالی از رازی که از روی تصویر پنجم از کتاب زندگی علمای مشهور تألیف لونی فیگیه اقتباس شده است

شکل ۳ - تصویری خیالی از رازی (از مطبوعات مغرب‌زمین)

باز برای آنکه مقام رازی در علم تا اندازه‌ای برای خوانندگان این مقاله روشن‌شود متذکر می‌گردم . اول دفعه پس از مرگ رازی ابن‌الندیم صاحب کتاب «الفهرست» «فهرس العلوم» مقام علمی و آثار استاد را در کتاب خود متذکر گردیده است ، اما آنکه بیشتر و بهتر آثار رازی را در جهان شناسانده ابوریحان بیرونی (محمد بن احمد البیرونی الخوارزمی ۳۶۲ تا ۴۴۰ هجری = ۹۷۲ تا ۱۰۴۸ میلادی) است که رساله مخصوصی درباره آثار و مؤلفات وی (رازی) برشته تحریر درآورده ، که در تاریخ تمدن اسلامی و ایرانی از آثار بسیار ارزنده است ، چرا که دانشمندی به‌مانند ابوریحان باچنان مقام علمی بزرگ از محمد فرزند زکریای رازی یادآوری بسیار دانشمندانه نموده و شاید اولین دانشمندی در تمدن اسلامی باشد که یکی از تصنیفاتش درباره آثار و مؤلفات دانشمند قبل از خود بوده‌است . پس از بیرونی سایر مورخان و محققان درباره مقام علمی و آثار رازی نکات و نظرات و ملاحظات بسیار محققانه نگاشته‌اند که ذکر جمیع منابع و مأخذ از حوصله این مقاله خارج است (رجوع شود به فهرست مؤلفات و مصنفات رازی - انتشارات دانشگاه تهران - شماره ۵۰۰ چاپ تهران ۱۳۳۹ خورشیدی و شرح حال و مقام محمد زکریای رازی چاپ تهران سال ۱۳۱۸ خورشیدی تألیف نگارنده این مقاله) تجزیه و تحلیل در آثار و مؤلفات و نظرات رازی در علوم چه در مشرق زمین و چه در مغرب زمین از دیرباز شروع گردیده و علمای مشرق و مغرب تا اندازه‌ای حق مطلب را ادا کرده‌اند . اما از قرن نوزدهم بعد این تحقیقات و تجزیه و تحلیل‌ها رو بفرونی گذارد .

در ایران از سی و پنج سال قبل تحقیق درباره مقام علمی و پزشکی رازی شروع گردیده که عده‌ای از دانشمندان کشور ما در آن سهمی بسزا دارند .

اما در مغرب زمین تحقیق در باب مقام علمی و پزشکی رازی بنحوی بسیار شایسته بعمل آمده‌است و دانشمندی چند، الحق بخوبی از عهد تجزیه و تحلیل و ترجمه آثار و مؤلفات رازی جامع علوم انسانی

شکل ۴ - تصویری از رازی روی شیشه رنگی پنجره محراب کلیسای دانشگاه پرینستون (Princeton) در ایالت نیوجرسی - امریکای شمالی که توسط آقای دکتر ت. کویلیونگ (Dr. T. Cuyler young) رئیس قسمت مطالعات شرقی دانشگاه پرینستون برای نگارنده فرستاده شده است . این تصویر را نگارنده قبلاً در مطبوعات مصری دیده بود و در جلد دوم کتاب «تاریخ طب در ایران» بچاپ رسانده است . در این تصویر رازی کتاب «حاوی» را در دست دارد

شکل ۴ - تصویری خیالی از رازی و شاگردانش (اقتباس از کتاب تاریخ طب دکتر سلیم عمار - تونس)

است که تجربه و آزمایش را در علم طب وارد ساخته است. توپیشاً اضافه می‌نمایم که طب تا دوران رازی، برطبق گفته بقراط (= البقراط (Hippocrate) و جالینوس (Galen = Galen = Galenus) و کتب این دو دانشمند بوده است و گفته‌های آنان را عموم اطباء محترم می‌شمرند و ابداً از نظر آنها قدمی فراتر نمی‌گذارند و برطبق گفته این دو استاد رفتار می‌نمودند. رازی اولین طبیبی (یا تقریباً اولین طبیب) است که خود را از قید بسیاری از عقاید دو استاد رها نموده و از معلمان خود جدا شده است، بدین معنی آنچه که در عمل و آزمایش بنظر صحیح می‌رسیده انتخاب و آنچه که در عمل ناصواب بوده رد نموده است. رازی طبیبی است که در هزار و پنجاه سال قبل طریقه تجریمی را در علوم طبیعی (مخصوصاً طب و شیمی) وارد کرده است.

و شاهکارهای رازی برآمده‌اند، که اگر بخواهیم بتفصیل در این مقوله صحبت نمائیم مطلب بدرازا می‌کشد.

در اینجا متذکر می‌گردیم که تحقیق در باره مقام علمی رازی در مغرب زمین در حقیقت از قرن پانزدهم شروع گردیده و تا امروز ادامه دارد. اول دفعه سال ۱۴۸۶ میلادی کتاب «حاوی رازی» (= الجامع الحاضر لمناعته الطب = Continens-Razis) در شهر برشیا (Brescia) از شهرهای شمال ایتالیا به لاتین ترجمه گردیده که بعداً بچاپ رسیده ایضاً ترجمه کتاب «منصوری رازی» (Ad. Almansorum Libri) = «کتاب المنصوری» = «کناش المنصوری».

و آنگاه کتاب «آبله و سرخک» رازی (کتاب الجدوی والحصبه) (Le livre sur la variole et la rougeole) نیز ترجمه و سپس چاپ شده است.

برای مزید اطلاع خوانندگان گرامی متذکر می‌گردیم که کتاب «آبله و سرخک» بزبانهای لاتین و یونانی و فرانسوی و انگلیسی و آلمانی ترجمه و قریب چهل مرتبه بچاپ رسیده است. امیدواریم در مقاله دیگری شرحی کامل از این کتاب بنظر خوانندگان مجله برسانم.

اکنون در این مقاله شمه‌ای از شاهکارهای رازی بنظر خوانندگان میرسانم و مخصوصاً توجه محققان و پزشکان را بدان جلب می‌نمایم:

الف - رازی و بیمارستان - برتری و مزیتی که رازی بر بسیاری از پزشکان زمان خود داشته و پس از خود در عالم طب بیادگار گذارده است و از مختصات طبابتش میباشد که امروزه نیز در جمیع بیمارستانهای جهان برقرار است.

یادداشتهای روزانه (Notes Journalières) از کار و عملیات واحوال و گزارش بیماران است که در بیمارستانهای بغداد - و ری مرتباً نگاشته و کلیه حوادث و اتفاقات مهمه و مشاهدات مفیده را همان‌طور که امروز در تمام بیمارستانهای دنیا معمول است ثبت نموده و باصطلاح کنونی روزنامه وقایع داشته که شرح بسیاری از اتفاقات و تاریخچه‌های طبی (Observations médicales) بیماران خود را در آن بتفصیل نوشته است.

کتاب «حاوی» معروف وی در حقیقت مجموعه یادداشتهای بالینی (کلینیکی) وی میباشد. ایسن کتاب در حکم دائرةالمعارف بزرگی است که نتیجه زحمات و تجارب شخصی وی میباشد که سالیان متمادی بدان مشغول بوده. بدین مناسبت چون بیشتر وقت رازی مصروف بیمار و بیمارستان بوده، عموم مورخان وی را طبیب عادی نام نداده‌اند، بلکه ویرا پزشک بیمارستانی (Medecin des Hopitaux) و طبیبی کلینیسین (Clinicien) گفته‌اند و عموم تذکره نویسان متفق القول بر این موضوع میباشد.

ب - رازی و آزمایشهای پزشکی - رازی از اولین طبیبانی

شکل ۵ - رازی و شاگردش در آزمایشگاه - این تصویر تحت عنوان « رازی در آزمایشگاه بغداد » اول دفعه در کتاب « زندگی متفکران اسلام » (Vie des Savants illustres) تألیف « لویی فیگیه » (Louis Figuier) بچاپ رسیده که بعدها دیگران از این کتاب استنساخ نموده‌اند.

در بیمارستانها نموده و نتیجه اعمال وی بوده که بر روی بیماران بعمل آورده است و این مطلب از مطالعه رسائل و کتب وی بخوبی مشاهده میگردد .

۵ - در شیمی و داروسازی - رازی در شیمی (کیمیا) بد طولانی داشته و اگر جانب طب وی را کنار گذاریم ، وی شیمیست بزرگی بوده که مواد زیسادی را در شیمی و داروسازی وارد ساخته و با آنها سروکار داشته است ، مضافاً بدانکه الکل (الکحول = Alcohol = Alcool) و جوهر گوگرد (اسیدسولفوریک Acide Sulfurique) بظن قوی نزدیک به یقین از اکتشافات وی محسوب می‌گردد . معروف است که وی الکل را از تقطیر مواد قندی و نشاسته‌ای و جوهر گوگرد را از تجربه سولفات دوفر (= زاج سبز Sulfate de Fer) بدست آورده است (رجوع شود به کتب تاریخ شیمی م . هوفر (M. Hoefler) و تاریخ شیمی در قرون وسطی (تألیف برتلوهودا (Bertholot, Houdas) بنا بر این رازی توانست استحالات داروئی - (Preparations pharmaceutiques) را در طب وارد نماید .

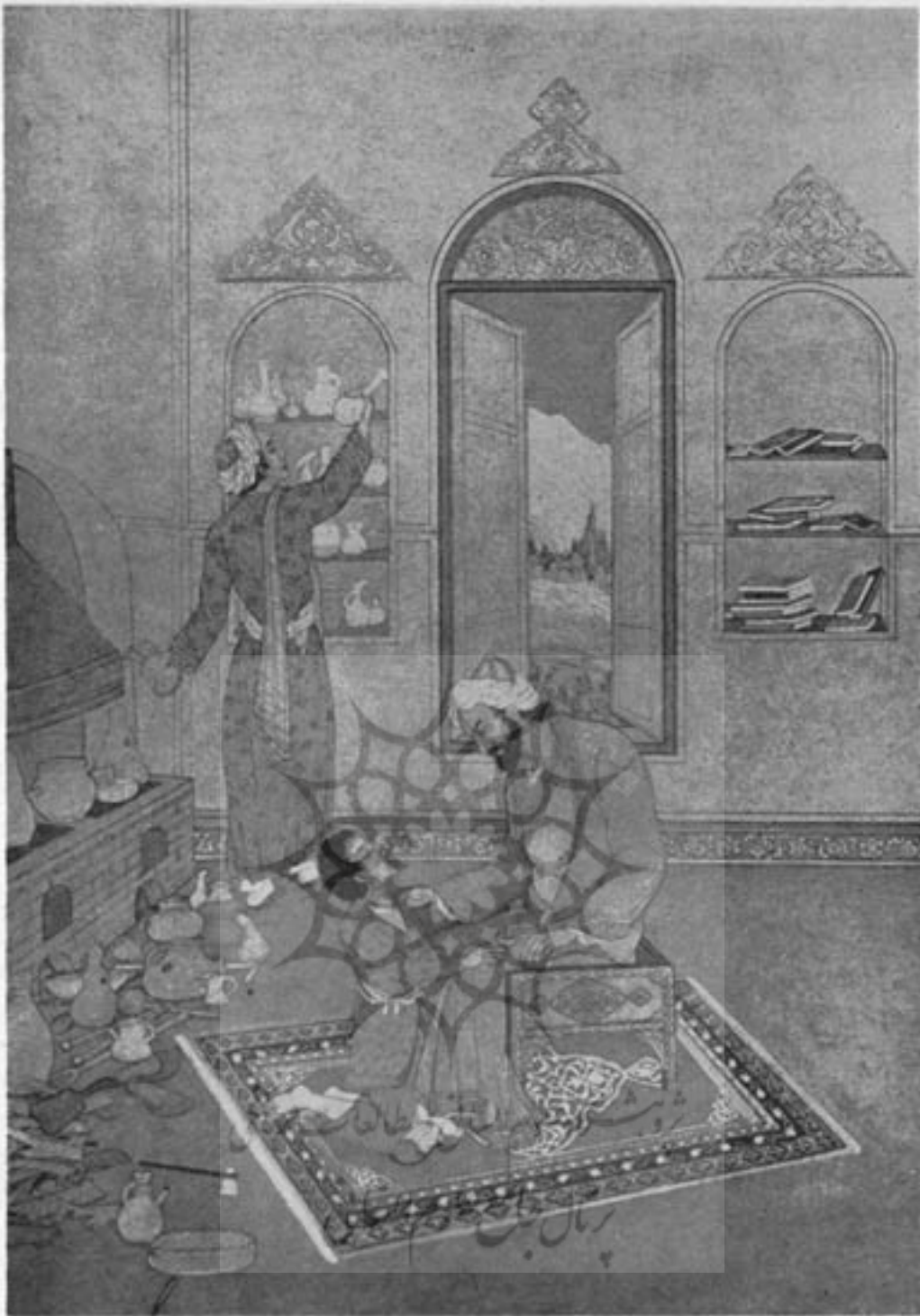
یکی از دانشمندان تاریخ طب بنام دکتر دنالد کمپل (Dr. Donald Campell) در کتاب خود بنام « طب عرب

او گفت : « آنچه را که پزشکان بر آن متفق‌القول باشند و با قیاس نیز تطبیق کند و تجربه آنرا تأیید نماید باید بی‌بیسته در نظر داشت . . . » ایضاً گفت : « بر طبیب لازم است علاوه بر تجارب و دانستن قواعد کلی و قیاس ، از قرائت کتب قدما نیز دست برندارد ، در غیر اینصورت طبیب حاذقی نخواهد بود » بدین مناسبت عموم مورخان و برا پزشک عادی نمیدانند بلکه وی را مجرب (Expérimentateur) می‌شناسند .

ج - روش رازی در تدریس طب - از یادگارهای ارزنده رازی در طب طرز تدریس وی میباشد که با تدریس امروزی بی شباهت نیست و روشی داشته که مقبول عموم دانشمندان امروزی است .

طرز تدریس طب و تشخیص بیماری را بدین نحو اجرا نمیکرده که در صدر مجلس درس می‌نشسته و شاگردان وی بر حسب مراتب زیر دست او جای میگرفتند. وقتی مریض وارد میگردد ، ابتدا شاگردان درجه آخر به تشخیص بیماری می‌پرداختند ، اگر آنها عاجز می‌شدند ، دسته بالاتر و بهمین نحو استاد بیمار را معاینه مینمود و تشخیص بیماری را میداد .

د - کتب و مؤلفات طبی رازی - مؤلفات رازی عموماً عادی نیستند ، بلکه اغلب نتیجه تجارب و آزمایشهایی است که

شکل ۶ - مینیاتور بسیار جدید از رازی که به جنبه مختلف پزشکی و شیمیایی و فلسفی رازی را نشان میدهد. مینیاتور بالا توسط شادروان استاد حسین یهزاد مینیاتورست بزرگ معاصر بسال ۱۳۴۳ در جشن هزار و یکصدمین سال تولد رازی ترسیم گردیده است. مینیاتور تصویری خیالی از درمان رازی درباره جوانیکه از بغداد به ری آمده و در وسط راه از جوی راکدی آب آشامیده و زالو درگلویش رفته و نتیجه خون ازگلویش آمده است. جوان در ری نزد رازی آمده و استاد پس از تحقیق درباره اش حسس میزند که زالو درگلویش فرورفته است. رازی دستور میدهد که جوان مقداری چغل وزغ (طحلب) بخورد. در نتیجه زالو به چل وزغ متمایل گردیده، و ازگلوئی بیمار خارج و جوان بهبود مییابد. حکایت مزبور در کتاب «عیونالانباء فی طبقاتالاطباء» ابن ابی اصیبعه آمده و فکر تنظیم و ترسیم و تهیه مینیاتور توسط نگارنده مقاله و رسم مینیاتور از شادروان استاد یهزاد و مخارج آن توسط بنگاه سرسازی رازی پرداخته شده است. اکنون اصل مینیاتور در بنگاه رازی (حصارک) می باشد.

ونفوذ آن در قرون وسطی و Arabians Medicine and its influence on the middle Ages 1929) «رازی» اولین کسی است که استحصالات شیمیائی را در طب وارد ساخته است (شکل ۵). بنابراین میتوان چنین نتیجه گرفت که رازی توانسته با کشف دو ماده مذکور در بالا تعداد زیادی استحصالات داروئی از خود بیادگار گذارد و این مطلب از مطالعه آثار وی که حب و معجون و تریاق (پاندزهر = فاندزهر) (Antidote = Theriaque) و مرهم و شیاف که شخصاً تهیه کرده است بسیار روشن میگردد.

ز - تاریخچه های طبی و بالینی بیماران - رازی از اولین اطباءئی است (بقرای قبل از رازی چند حکایت و گزارش طبی درباره بیماران دارد) که در هزار و پنجاه سال قبل مانند روش بیمارستانهای امروزی، گزارش حال بیماران و تاریخچه های آنان را با ترتیب صحیح و شکل منظم (به تناسب زمان) و توجه سابقه خانوادگی و مرض و سایر علل و اسباب مربوط به بیماری مرنی چنانچه امروز در بیمارستانهای جهان برای درمان و مداوای بیماران در موقع ورود بیمار قبل از هر چیز در نظر میگیرند و پس از آن بمعالجه میپردازند، مجری داشته و این نکته اساسی را در جهان پزشکی از خود بیادگار گذارده و با طریزی که تقریباً میتوان گفت با اسلوب فعلی تفاوت زیادی ندارد بطالاب علم طب نشان داده است (برای اطلاع بیشتر رجوع شود به ترجمه «قصص و حکایات المرضی» تألیف رازی و ترجمه نگارنده از انتشارات دانشگاه تهران شماره ۹۴۰ - سال ۱۳۳۳ در جشن بزرگداشت رازی).

ج - رازی و آبله و سرخک - از مزایا و مختصاتیکه عموم مورخان برای رازی قائل شده اند، آنکه وی اولین طبیعی است که شرح وسط کامل از دوییماری آبله و سرخک (آبله = الجدري La variole = سرخک - حصیه La kaugeole = داده و تشخیص افتراقی (تشخیص کاتیکولسی) این دو بیماری را بخوبی (Diagnostic - Differentiel)

از عهده برآمده است.

رازی در این کتاب توضیح و شرح لازم و دقیق از علائم و آثار و عوارض و درمان دوییماری نامبرده را بیان داشته است. این کتاب بنام «کتاب الجدري والحصیه» - کتاب آبله و سرخک می باشد.

بعقیده تذکره نویسان و مورخان تاریخ طب، وی نخستین طبیعی است که با طرز مطلوب و پسندیده و با اصطلاح فرانسویان متدیک (Methodique) از دو ناخوشی فوق الذکر بیان مطلب نموده است.

از نظر تاریخ طب این کتاب بزرگترین و ارجمندترین کتاب راجع به آبله و سرخک (تا دوران رازی) است و در تاریخ بیماریهای همه گیری (= اپیدمیولوژی = Epidemiologie) مقامی بسیار مهم را داراست.

بنده شخصاً معتقدم که کتاب بالا شاهکار بزرگ رازی است و دانشمند ایرانی در این کتاب توانسته است به بهترین نحو از عهده مطلب برآید که تصور نمی کند با موازین کنونی علمی و طبی امروزی تفاوت زیادی داشته باشد. (برای اطلاع بیشتر رجوع شود به ترجمه کتاب که در سال ۱۳۳۴ بمناسبت بزرگداشت رازی از طرف دانشگاه شماره ۱۰۴۰ توسط نگارنده بعمل آمده است). برای نیل به هدف اصلی که مقام علمی و طبی رازی مشهود گردد بنظر این جانب میرسد که باید هیئت یا هیئت هائی به مطالعه آثار وی در علوم مختلفه از قبیل پزشکی و شیمی و فلسفه و امثال آنها بپردازند تا پس از دقت و مذاقه کافی بتوان از عهده امر برآیند.

برای این منظور بسیار مناسب است که انجمنی بنام «رازی شناسی» تأسیس که این مهم کفایت گردد.

امیدوارم در شماره های آتی مجله هنر و مردم یک یک جنبه های رازی را در علوم مختلفه بنظر خوانندگان گرامی مجله برسانم.

رتال جامع علوم انسانی